

הקיבוץ במראָה

אליעזר בן רפאל

יש עדיין פלחים בחברה הישראלית שמעריכים את הקיבוץ, את תרומתו בעבר בהתיישבות ולהקמת המדינה. אולם אין בכך ללמד שהמושג קיבוץ מזהה כיום, בצורה כלשהי, כבעל סמכות ציבורית או הילה ערכית. מעל הכל, הקיבוץ שוב אינו משמש כקבוצת התייחסות לאף אחד. בין שאוהדים את הקיבוצים ובין אם לאו, על פי רוב אין ביחס אליו ולא כלום עם מעמד בחברה.

כוח מנהיגותי ביישוב ושימש כקבוצת התייחסות לרבים. היו זמנים שאזרחים מן היישוב ביקשו להיראות כמותם בלבושם. באותה התקופה, כפי שמעיד על כך ארכיונה, נהגה התזמורת הפילהרמונית להופיע באזורים קיבוציים כעמק יזרעאל. יוקרת הקיבוצים הגיעה לשיאה במבצעי 'חומה ומגדל', בסוף שנות ה־30, והיא בוטאה, בין היתר, בהצטרפות צעירים רבים לתנועות הנוער החלוציות. עובדות אלו רק מעלות ביתר שאת את השאלה מה קרה, במשך 60 שנות קיומה של המדינה, למעמדו של המגזר הקיבוצי ולתדמיתו בחברה הישראלית. התשובה לשאלה טמונה במערכת יחסי הקיבוץ עם החברה מאז שנותיו הראשונות, בעת שהכל הביטו בו בהערצה. יחסים אלה היו כבר אז רוויים מתח ודילמות ונגעו לגורמים הקשורים לשני צדיה של המשוואה ולא רק באחד מהם. זה נושא הדיון בדפים אלה. כאן המקום להזכיר את אחד המחקרים הראשונים של אבי הסוציולוגיה, מקס וובר, הרלוונטי לנושא הדיון כאן. מחקר

אלה שהטרידה, מאז ומתמיד, חברי קיבוץ היא איך רואה הציבור הישראלי את הקיבוץ. קשה היום לדון בכך נוכח ריבוי ההתייחסויות השליליות כלפי הקיבוצים מצד חוגים שונים. די אם נזכיר את הצלחתה של קבוצה קטנה כמו 'הקשת המזרחית', בראשית שנות האלפיים, להכשיל באמצעות בית המשפט את תכנית התנועה הקיבוצית להביא לשינוי יעדן של הקרקעות הקיבוציות כדי לאפשר את הפרטת דירות המגורים של החברים. המציאות החדשה חורה לחברי קיבוץ בשל זיכרונות העבר, בו עמד הקיבוץ במוקד הערצה כללית שרק מעטים הסתייגו ממנה. ואמנם, בזמנו היה הקיבוץ לא רק שם דבר כקהילה למופת, אלא גם היווה

פרופ' אליעזר בן רפאל, אוניברסיטת תל-אביב, כיהן כיושב ראש הוועדה הממלכתית לסיווג הקיבוצים.

זה, שנערך בסוף המאה ה-19, התמקד ב'יונקרים' בפרוסיה אשר ניהלו באותה תקופה מערכה נגד ביטול חלק מזכויות היתר שלהם על ידי הממשלה. טענתם הייתה שהם מתחנכים כדי להיות משרתי ציבור ואנשי צבא מסורים לקיסר וכי לא מתקבל על הדעת שיבטלו את סמלי מעמדם. וובר, שבחן את הטענות, עלה על כך שאותם יונקרים לא נמנעו מלהעסיק בשכר זול פועלים פולנים שבאו מצדו השני של הגבול, ולהשאיר מחוסרי עבודה את תושבי המקום, שהיונקרים - כאצילי האזור, כביכול - אחראים עליהם, על שלומם ועל רווחתם. וובר ראה בכך סטייה חמורה מהאתוס של אצילות יונקרית וקבע שאם אמנם

הם מעדיפים שיקולי רווחיות הם הופכים בכך לאנשי עסקים מובהקים. בעיני וובר לא היה בכך כל פסול, אך ברור שהדבר היווה תפנית מרחיקת לכת בייעודם החברתי: בכך ויתרו, למעשה, על הסטטוס של אצילים בעלי אחריות ציבורית כלפי אוכלוסייה הנתונה לסמכותם ולהגנתם. אי לכך, עליהם לבחור בין הישארותם יונקרים העומדים מול הפיתוי הקפיטליסטי - מה שמצדיק שמירה על זכויות היתר הקשורות במעמד האצולה - או לפנות לעולם הכסף ולוותר על מעמד האצולה וזכויותיו. למחקר של וובר רלוונטיות לא מעטה לשאלת מעמד הקיבוץ בחברה הישראלית. מן המפורסמות הוא שחברי הקיבוץ ראו תמיד את עצמם כנושאי דגל כלל-חברתי ולאומי וכמחויבים למעורבות ציבורית. הדבר חל, בראש וראשונה, על התחום הפוליטי, אך מעבר לכך, כמעט לא היה נושא שביחס אליו לא ראו שבכוחם לתרום תרומה ייחודית - בחינוך, אמנות, מוזיקה, וכמובן בביטחון. אולם מצד שני, עצם מעורבותו של המגזר בזירה הציבורית - ובמיוחד במערכות השלטון - העניקה לו גישה למוקדי כוח למיניהם והניבה יתרונות פוליטיים ממשיים. עמדות אלו אפשרו לקיבוץ לקדם את ענייניו המעשיים כקבוצת לחץ לכל דבר - בחלוקת קרקעות ומכסות מים, תמיכה בבנייה או הלוואות פיתוח ובעוד תחומים לא מעטים. בכך שהמגזר לא נרתע, בשעת הצורך, מלהפיק תועלת תכליתית ממעמדו במעגלי פעילות למיניהם, הוא נחשף גם לביקורת נוקבת אשר יכלה לערער את הלגיטימציה של יומרותיו למעמד מיוחס. היה מי שקם - ובן-גוריון עצמו הדגים זאת יותר מכולם - והאשים את הקיבוצים כמי שהכתירו את עצמם בכתר אליטה על מנת לקדם את האינטרסים האנוכיים שלהם. ביקורת זו הכאיבה עד מאוד לחברי הקיבוץ לאור העובדה שאליטיזם זה היה מעוגן עמוק בזהות הקיבוצית וניזון מהתפקידים המכריעים שנטלו על עצמם בתקופה ההירואית שקדמה להקמת המדינה, בזמן מלחמת השחרור ומיד לאחריה - תקופה בה היוו הקיבוצים גורם מרכזי

ביישוב הארץ ובהגנה עליה, תוך שהם מגלמים ערכים חברתיים שחלקים גדולים של האוכלוסייה הלא-קיבוצית הזדהו עמם. אולם כעסם של אישי ציבור שונים על הקיבוצים לא היה בלתי מבוסס, גם מעבר לטענה ש"בסופו של דבר מבקשים הקיבוצים את טובתם הם". עצם הפופולריות לא רק שחזקה, בשעתה, את תחושתם האליטיסטית של חברי הקיבוצים - ועודדה לפעמים גישה מתנשאת מצדם - אלא גם עודדה את יצרם הפוליטי. חברי הקיבוץ, יש לזכור, היו אנשים פוליטיים שנמנו על תנועות פוליטיות שמילאו תפקיד מרכזי בהווה הלאומית. כגורם אליטיסטי בעל מזג פוליטי הגיעו בנקל לתפיסה לפיה מעמדם

על רקע העימותים הפוליטיים, אפשר גם להעריך ש"נדיבות" זו במשאבים חומריים הייתה קשורה גם לרצון לנטרל את התנועה במישור הפוליטי ולהביאה להפנות את כל תשומת לבה לענייני משק

המיוחס מעניק לגיטימציה לטיפול שאיפות של מנהיגות פוליטית כלל-ארצית. הפיתוי להתמודד על ההנהגה הלאומית היה, כמובן, כרוך בעימות עם כוחות פוליטיים אחרים - כולל המנהיגים ההיסטוריים של הציונות והיישוב, אולם התנגשות זו לא הרתיעה את מרבית המגזר הקיבוצי מלהיות, במרוצת הזמן, לכוח אופוזיציוני נוקב למנהיגים שעמדו בראש ממסד "המדינה שבדרך" ולאחר מכן של המדינה עצמה. במאבק הזה הייתה ידו של המגזר הקיבוצי על התחתונה, ומהר מאוד הוא גם שילם את מחיר השאפתנות במונחים יקרים של אובדן מעמד ופילוגים פנימיים. אין לנתק שיסוע זה מירידת קרנו של המגזר ולפיחות מעמדו בדעת הקהל. הדבר לא מנע מהקיבוץ לנצל גם אז את הכוח שנותר לו כדי להשיג יתרונות חומריים בלתי מבוטלים, אשר גם הם הפכו, בשנים מאוחרות יותר, לרועץ למעמדו וליכולת השמירה עליו.

אליטה בעיני עצמה

על אף ההיחלשות הפוליטית היו השנים שלאחר 1948 תקופה של התעצמות כלכלית מרשימה עבור התנועה הקיבוצית. המדינה החדשה שלטה, באותה עת, על שטחים נרחבים (בין היתר, האדמות שננטשו על ידי מאות אלפי הפליטים הערבים), וחלק גדול מן המשאבים הללו הגיע למגזר הקיבוצי - על אף היריבות עם ההנהגה הממלכתית המרכזית. ייתכן, שנכונות ההנהגה לסייע לקיבוצים הייתה נעוצה בשיקולים רציונליים וענייניים - ניסיון הקיבוצים ביישוב שטחים, מחויבותם הרעיונית והארגונית לציונות ולמדינה, הידע החקלאי ועוד. עם זאת, על רקע העימותים הפוליטיים, אפשר גם להעריך ש"נדיבות" זו במשאבים חומריים הייתה קשורה גם לרצון לנטרל את התנועה במישור הפוליטי ולהביאה להפנות את כל

תשומת לבה לענייני משק. מכל מקום, ברור שהעושר החומרי של הקיבוצים סייע להם לעמוד במצב של דעיכת עוצמתם בזירה הלאומית, ובה בעת הגביר את משקל הפעילות הכלכלית בסדר היום הקיבוצי.

במקביל, וכפי שהראו מחקרים, היווה העושר הכלכלי של הקיבוצים גורם נוסף בירידת קרנם בכלל-החברה, על אף העובדה שהחברה הכללית הייתה נתונה להתפתחות נמרצת אל המודרנה המערבית וזיכתה יזמים כלכליים ביוקרה רבה.

פרדוקס זה קשור שוב לכך שהקיבוץ המשיך להציג עצמו כנושא הרוח החלוצית, ושהצגה עצמית זו נראתה כבלתי הולמת את עושרו החומרי החדש. ואמנם, החלוציות המצטיירת תמיד ככרוכה בהקרבה עצמית, אינה מתיישבת בעיני רבים עם שליטה על משאבים חומריים משמעותיים. במיוחד נכונה

קביעה זו בשעה שרוב האוכלוסייה נתון למצוקה ששררה באותם עשורים ראשונים להקמת המדינה וקליטת עלייה המונית. זאת ועוד, שלא כבשווקים תחרותיים "נורמליים", בהם הצמיחה וההצלחה מצדיקות תמורות ושגשוג, עושרם החדש של הקיבוצים הושג בהחלטות פוליטיות על ידי הקצאת משאבים מהמאגר הלאומי. בשל כך לא זכה עושר זה לגיטימציה מובנת מאליה או במונחים של תרומת הקיבוץ לחברה בנסיבות החדשות. עד כמה הקיבוץ אמנם תורם עדיין משמעותית לחברה היה כבר אז נושא לוויכוח לאחר שלא עמד בהתמודדות עם האתגר הלאומי האקוטי של שנות החמישים והשישים – אתגר קליטת העלייה: בשעה שהקיבוצים עצמם היו להוטים לקבל חברים חדשים, האידאולוגיה שלהם חסמה את הדרך להרחבת השורות מתוך אוכלוסיית העולים שהיו רחוקים ביותר מתפיסותיו האידאיות והחברתיות. בכך התפתחה מידה של ניכור ביחסים ביניהם. אמנם, אין להאשים את הקיבוצים ביצירת המרחק התרבותי-רעיוני בינם ובין העולים החדשים, אך אין להתכחש לכך שבמציאות נוצרה באותם תנאים הבחנה ברורה בין מיעוט בעל דימוי עצמי אליטיסטי ובין חלקים גדלים והולכים של "סתם אזרחים". בהופכו לזר לאותו "עם" שהוא ביקש להיות לו "אוואנגארד", היה הקיבוץ לאליטה בעיקר בעיני עצמו. ואמנם, כאן החל תהליך ה-disjunction (ניתוק), כפי שיתפתח בהמשך ויאפיין מעתה, במישור זה, את יחסי המגזר הקיבוצי עם החברה הישראלית.

לתמונה מורכבת זו נוספו עוד מספר היבטים שהטביעו את חותמם, בעשורים הבאים. העתקת תשומת הלב של הקיבוצים לפיתוח המשק הביאה לנכונות להעסיק עובדים שכירים

כדי לפצות על המחסור בכוח אדם, וזאת, בניגוד לעמדתו המסורתית של הקיבוץ ששללה את העבודה השכירה וראתה בה ניצול קפיטליסטי ואיום על נשמת אפו הרעיונית. אולם בה בעת, האוריינטציה היזמית-כלכלית של הקיבוץ לא יכלה להשלים עם אי ניצולם המלא של אמצעי ייצור, ובוודאי שאי אפשר היה להעלות על הדעת להחזיר את הקרקע למדינה ולוותר בכך על הזדמנויות פיתוח וסיכויי התעצמות. כך הפכו שכירים מן החוץ לפלח קבוע של כוח האדם בקיבוצים,

עובדה שאפשרה למשקיפים מן הצד לשים ללעג את הרטוריקה השמאלית המעמדית של המפלגות המזוהות עם הקיבוץ. זה היה אחד הגורמים שהשפיע רבות גם על התפתחות יחסי הקיבוצים עם עיירות הפיתוח השוכנות בקרבתם, שהיו מאוכלסות בקבוצות חלשות ושמהן גייסו הקיבוצים את

הקיבוץ דיבר על שוויון, אך קיים מערכת חינוכית אליטיסטית; הוא הגדיר את עצמו כסוציאליסטי, ובה בעת העסיק עובדים שכירים; הוא תבע לעצמו יוקרה עבור מילוי משימות התיישבותיות וטיפח יחסים ישירים עם המרכז הפוליטי, תוך שהתעלם משכנתו הסמוכה, העיירה הענייה

עובדיהם השכירים. אמנם, בשל כך זכו העיירות למידה של יציבות כלכלית, אולם הדבר גם הדגיש את הקיטוב הכלכלי-חברתי בינו לבין הקיבוצים. הללו היו ל"מעסיקים" של תושבי העיירות ובעלי קרקעות המאורגנים בתנועות שראשיהן נמנו על המרכז הפוליטי הלאומי. הם הצטיירו כבעלי עוצמה אדירה בעיני תושבי העיירה ה"פרולטרים". מה שהחמיר עוד את המשמעות הריבודית של מציאות זו הוא שאותם תושבים, שהיו פועלים שכירים של הקיבוצים, היו מודעים לכך שהם מהווים "בעיה אידאולוגית" עבור מעסיקיהם, ששאפו בגלוי "להיפטר מהם ככל שיותר מוקדם". במקביל, יש לציין, השקיעו הקיבוצים משאבים רבים כדי לבצר את ייחודם ומובחנותם מאוכלוסיית העיירה. בין היתר, דאגו למערכת חינוך אוטונומית סגורה בפני ילדי העיירה – וזאת גם לאחר שממשלת ישראל הנהיגה, בראשית שנות השבעים, מדיניות של אינטגרציה חינוכית עבור כלל ילדי ישראל. באופן כללי, ומאז אותה תקופה במיוחד, יחסי הקיבוץ והציבור התאפיינו בכפל לשון: הקיבוץ דיבר על שוויון, אך קיים מערכת חינוכית אליטיסטית; הוא הגדיר את עצמו כסוציאליסטי, ובה בעת העסיק עובדים שכירים; הוא תבע לעצמו יוקרה עבור מילוי משימות התיישבותיות וטיפח יחסים ישירים עם המרכז הפוליטי, תוך שהתעלם משכנתו הסמוכה, העיירה הענייה. כפל לשון זה לא היה מעין מזימה זדונית ונגזר מאוריינטציות שונות שייחדו את הזהות הקיבוצית, אולם בהקשרים אקוטיים של יחסי הקיבוץ עם החברה היה בו כדי ליצור סתירות שדחקו את הקיבוץ לעמדה סבוכה מעוררת הסתייגות – ואצל לא מעטים, עוינות ממש.

לאמיתו של דבר, המציאות הקיבוצית כיום אינה מסוגלת להצמיח כוח שיעמוד נגד ביקורת זו. השינויים המוהגים בקיבוצים רבים בכיוון "הקיבוץ המתחדש" מעניקים אוטונומיה גוברת לחבר האינדיווידואל, לפרט, ומקדמים התרופפות ההתגייסות הקולקטיבית הפנים-קיבוצית. בנסיבות אלו מתרופפת, במידה לא

מבוטלת, הלכידות הפנימית שרק בכוחה להגיב תגובה נמרצת על יחס עוין מצד גורמים מבחוץ. האוטונומיה הגוברת של הקיבוצים כלפי גופים תנועתיים פועלת באותו כיוון של החלשת כושר ההתגייסות מצד מנגנוני התנועה הקיבוצית. מנגנונים אלה, העומדים

פורמלית בראש מגזר שהוא כיום יותר ויותר הטרונומי מבחינת המודלים של יישובי השונים, אינם מסוגלים להשפיע עוד באופן ממשי אף על עיצוב הסדר חברתי של הקיבוצים. בנסיבות אלו ברור שבלתי מציאותי לצפות מאותם מנגנונים לגלות יכולת לעצב עמדה קיבוצית עקבית מול חצי הביקורת מהחברה הלא-קיבוצית.

את גודל הקושי לדבר בקול אחד בשם המגזר כולו אפשר להעריך אל נכון כאשר יודעים שלעומת מיעוט הקיבוצים שביקשו לשמור נאמנות למודל של השנים שעברו, מופיעים סוגים שונים של "קיבוץ מתחדש" המאמצים דפוסיים שעד השנים האחרונות נחשבו ל"לא-קיבוץ" במובהק – שכן דיפרנציאלי בין חברים, הפרטת הדירור והוצאתו ממאגר הרכוש המשותף, מניות קואופרטיביות המקשרות רווחה לתפוקה, פתיחת שערי הקהילה לתושבים רבים שאינם חברים ועוד כהנה וכהנה שינויים. באופן פרדוקסלי, הטרונומיות זו מתרחשת באותה תקופה שבה התנועות הקיבוציות מתאחדות ויוצרות מסגרות מאוחדות המדברות בשם המגזר כולו (להוציא את הקיבוצים הדתיים המעטים). דווקא בעידן זה של איחוד, שאליו התפללו עשרות שנים מנהיגי תנועת העבודה והאומה, לא נותר למוסדות המתאחדים תפקיד מנהיגותי ברור ומשמעותי, ובמיוחד ביחס לשאלה האקוטית של מעמדו הציבורי של הקיבוץ. כל מה שנותר לתנועה החדשה לעשות בתחום זה הוא להקפיד על "קווים אדומים" – או במילים אחרות, על "המינימום הסביר" – שמעבר להם, גם בעידן זה של שינויים, חדל קיבוץ מלהיקרא קיבוץ. במצב עניינים זה, בו המושג 'קיבוץ' נהיה רב-משמעי, אין לתנועה בסיס מוצק

משבר אמצע שנות השמונים, על הקשיים הכלכליים והפוליטיים אליהם נקלע המגזר הקיבוצי, לא הוסיף לתהילתו ופגע קשות ביכולתו לבצר את מעמדו בחברה. מאמצי ההישרדות בהם היו נתונים קיבוצים רבים האפילו על השאיפות לזכות במעמד המעניק יוקרה מצד הציבור הרחב. הקיבוצים עצמם הכריזו בריש גלי על היקלעותם למצב קריטי והפיצו באמצעות התקשורת תמונה עגומה של מצבם. מקרים

של קיבוצים על סף קריסה הוצגו לכל וברור כי לא היה בכך כדי לחזק את מעמדו של הקיבוץ בחברה. הוויכוחים שהתלקחו ביישובים עצמם, העניקו מעין אישור בעיני רבים מחוץ לקיבוץ לאי ההצלחה של הדפוס הקיבוצי מעיקרו. בשל כך, בקשות הקיבוצים לקבלת סיוע

מהמדינה נתפסו, לעתים, כבעייתיות: האם לתמוך בדפוס שהוא סיפור של כישלון? לכך נוספה העובדה שיישובים רבים החליטו על שינויים מרחיקי לכת באופיים ובארגונם ולהיות ל"קיבוצים מתחדשים", דבר שרק חיזק את דעתם של הסבורים כי מודל הקיבוץ ה"אמיתי" עבר מהעולם. אותם חוגים לא ראו כאן ניסיון מרשים של חברי יישובים לאזור אומץ ולחולל רוויזיה במושגים, לחשוב במונחים חדשים ולהתמודד עם הנסיבות החדשות, אלא ראו בכך אך הוכחה שייחודו של הרעיון הקיבוצי נמחק ומעתה הפכו הקיבוצים להיות "כמו כולם". המאמץ לשמור על הגחלת, שגם הקיבוץ המתחדש ביותר ביקש לשומרה, נתפס כאמתלה לדחיית הקץ. זאת ועוד, תהליך ההתחדשות לא רק שהיה כרוך בבקשות סיוע מהמדינה אלא גם בדרישה שהעלו קיבוצים לא מעטים לאפשר, ללא תמורה מצדם, הפקעת משאבי קרקע לאומיים שהופקדו בידיהם והעברתם לידי החברים ה"פרטיים" בצורה של 'שיוך דירות'. צירופן של שתי תביעות אלה לא יכול היה שלא ליצור משקע של עוינות לא רק בחוגים הממשלתיים שאינם אוהדים את הקיבוץ, במיוחד בימים אלה, אלא גם בקרב חוגים רחבים בציבור, אותו ציבור האמור לשאת בעול. מצב עניינים זה פגע בשאיפת הקיבוץ – אם עדיין קיימת כזו – לסטטוס מיוחד בחברה.

אמנם, סקרים שונים מלמדים שיש עדיין פלחים בחברה הישראלית שמעריכים את הקיבוץ, את תרומתו בעבר להקמת המדינה ולפיתוח ההתיישבות, אולם אין בהם כדי להצביע על כך שהמושג 'קיבוץ' מזהה כיום, בצורה כלשהי, כבעל הילה ערכית ומעמד בחברה.

לניהול מערכה על חשיבות הקיבוץ בחברה הישראלית. מתוך הנחה שמנהיגי התנועה יצליחו, באחד הימים, להקדיש זמן ומחשבה לשאלת מעמדו של הקיבוץ בחברה, מהן האופציות העומדות בפניהם במצב הנתון, בעשור ראשון זה של האלף השלישי? פעלתנות ציבורית קיבוצית, יש לזכור, עברה כבר שלבים שונים, במשך השנים. הזכרנו כבר שבעשורים הראשונים לקיומה הייתה פעלתנות זו פועל יוצא ישיר של ההווה הקיבוצית בתור מגזר מגויס למשימות לאומיות. עם הזמן, כאשר חלו שינויים מרחיקי לכת בתרבות הפוליטית של החברה וגם חלה ירידה ברמת ההתגייסות של מגזר הקיבוצי עצמו, הופיעו דפוסים שונים אשר חיפשו התאמה לכללי המשחק החדשים. בעידן בו הפיתוח התעשייתי היה לאתגר לאומי, הפגין הקיבוץ את יכולתו להיות חלק מהאליטה התעשייתית החדשה והמיר את האוריינטציה החקלאית בהדגשת פיתוח תעשייה. באותה עת, לא פגה החשיבות הקרדינלית של הביטחון, אך הצבא נעשה יותר טכנולוגי ושינה את אופיו בצורה דרסטית. בתגובה, התנועה הקיבוצית עודדה את בניה להתגייס ליחידות עילית. אלה רק שתי דוגמאות מתוך רבות המצביעות על כך שהקיבוץ לא חדל משאיפתו להשיג הכרה ויחס מיוחד בחברה גם כאשר השתנו בה קריטריונים של יוקרה. אולם להבדיל מהתקופה הקודמת, לא נגזרו עתה המשימות שהמגזר לקח על עצמו מהקיבוציות כשלעצמה, אלא ממה שנגזר מהווייתו של הציבור הרחב, הלא-קיבוצי.

כל אלה אינם כבר בהישג יד של מגזר הנתון, בחלקו הגדול, לקשיים רציניים במאבקו להישרדות. בנסיבות הללו, קשה לראות מה יכולה להיות תרומתו הייחודית לחברה כאשר רבים מהיישובים מתמקדים במטרות פרוזאיות בהרבה. אולם אפילו התחום המסורתי של המגזר – הקמת יישובים חדשים – הפך לנחלת תנועות הימין הפועלות ללא הרף ביו"ש. אולם ההתיישבות ביו"ש לא מזכה ביוקרה את 'גוש אמונים' וצאצאיו בקרב רוב החברה הישראלית. קיימת אדישות כלפי אותם מפעלי התיישבות – ואולי אף נרתעת מהם – מסיבות שהן גם פוליטיות וגם קשורות בעיקרי התרבות האופיינית כיום לרחוב הישראלי: ההתעניינות באוטופיות כלשהן היא ממנו והלאה.

השינויים עשויים לשנות את היחס כלפי הקיבוץ

אלו עמדות בהן יש לו יתרון ייחודי יכול הקיבוץ להציג? אפשר לראות ניסיון רלוונטי של התמודדות עם השאלה "במה עדיין מותר הקיבוץ על לא-קיבוץ?" במאמר מאת מזכיר התנועה הקיבוצית, גברי ברגיל, שהתפרסם בדצמבר 2007. במאמרו הוא טוען, במידה רבה של צדק, שעל אף כל הבעיות מולן מתייצב הקיבוץ בימינו, עדיין יכולה החברה הישראלית ללמוד ממנו

דאגה לחלשים וקיום ערבות הדדית. בשעה שהפערים בחברה הישראלית הולכים וגוברים וקיומו של עוני קשה חדר לתודעה הציבורית כמאפיין בולט וממשי, הקיבוץ יכול עדיין להתפאר בשמירה עיקשת על כבוד כל אדם על ידי הבטחת רמת חיים יותר מסבירה באופן בלתי תלוי בהכנסתו, מצב בריאותו וגילו, וזאת למרות שהקיבוץ נכנס גם הוא לעידן של דיפרנציאציה כלכלית בין חבריו. זאת ועוד, אפשר גם להמשיך ולטעון שדווקא במציאות של קיבוץ מתחדש, כאשר ערבות הדדית נשמרת מבלי שתוגבל חירותו של הפרט לבחור לעצמו מקצוע, מקום עבודה או מסגרת התייחסות, עשוי הקיבוץ להיות אטרקטיבי אף יותר משהיה בשנים קודמות, כאשר הנורמות השיתופיות הכבדות, לעתים, על מי שיכול היה לשקול ולהצטרף אליו. גם העובדה שקיבוצים לא מעטים מזמינים היום לא-חברים להצטרף אליהם כתושבים וליהנות מאיכות חיי כפר, עשויה ליצור מעגל של לא-חברי-קיבוץ סביב האוכלוסייה הקיבוצית, מעגל אשר בכוחו להשפיע על יחס החברה לקיבוץ. במילים אחרות, התפתחות הקיבוץ, בשנים אלו, עשויה להיות גורם של ממש – ובכיוון החיובי – ביחס למעמדו בחברה.

אולם גם אם יש מי שיעריך את מאמצי הקיבוצים להתמודד עם דרישות ההישרדות ויסיכים לכך שאפילו בקיבוץ המתחדש יש כדי ללמד את הבריות על חשיבותה של הערבות הדדית, ספק אם הערכה זו תתורגם לסטטוס ולנכונות לראות בקיבוץ פלח של החברה הראוי ליחס מיוחד. בקרב אקדמאים ואינטלקטואלים צעירים רווחת כיום אופנה של ביקורת רדיקלית על אושיות החברה עד כדי שלילת הלגיטימציה של המפעל הציוני, וכל מילה על הקיבוץ שאינה בגדר של פסילה, מתקבלת בביטול. גם מעבר לחוגים אלה, שהם בסך הכל מצומצמים עד מאוד, הענקת מעמד מיוחד לקיבוץ לא יכולה שלא לעורר רתיעה ברגע שהיא דורשת בהכרח הפחתת ערך עצמית בהשוואה אליו, ואמנם, קשה למצוא היום מחוץ לקיבוץ מי שמוכן להתייחס כך למגזר הקיבוצי.

זאת ועוד, כלל לא ברור אם חברי קיבוץ של היום מוכנים לקבל על עצמם את כל המחויבויות של ה"אצילות", קרי, של מעמד מיוחד שפירושו לעמוד במוקד תשומת הלב והביקורת הציבורית. מה שטוב לכל אדם "מן השורה", אינו טוב דיו למי שדורש לעצמו מעמד מיוחד וגבוה יותר. במבחן הזה אפשר אף להניח שאין לרוב חברי הקיבוץ – על המודלים השונים של קיבוץ אותם הם מממשים – יכולת לעמוד בימים של משבר, השתנות, התרחקות מערכי מקור והתגייסות להישרדות בסגנון, לעתים, של "ויהי מה". נטילת אחריות ממשית על תחומי פעילות מיוחדים "משרתים את החברה" מחייבת השקעת משאבים שספק אם יש למגזר את הכוח לגייסם.

שאלה נוספת היא באיזו מידה משוכנעים חברי הקיבוצים עצמם, כיום, בצדקת דרכם כפי שהיו בעבר. כמדד לכך די

בעצם לחברי הקיבוצים עצמם ולהם בלבד, הן בתור שאלה והן ביחס לתשובות למיניהן שאפשר להשיב עליה. מבחינה זו, דילמה זו, למעשה, שואלת על האופן בו היו חברי הקיבוץ רוצים שתמונתם תשתקף בעיני החברה – מתוך כך שהם רואים את עצמם עדיין כמי שנושאים איזה שהן גישות ערכיות חשובות – כאשר שאיפה זו להכרה מנוגדת למעשיהם שמטרותיהם אינסטרומנטליות או מטריאליות יותר. אם להשתמש כאן במטפורה של המרָאָה, אפשר לומר ששני ההיבטים הללו מרכיבים את התמונה אודות הקיבוציות, אך המרָאָה עצמה היא פרי התפיסות העצמיות של חברי הקיבוץ שרק הם, למעשה, גם מסתכלים עליה. המרָאָה משקפת, ב־זמנית ובאופן מצרפי, איך שהם היו חושבים שהחברה יכלה לראות אותם הן על פי מה שהם חותרים אליו והן על פי הפרקסיס שלו. הווירטואליות של מרָאָה דו־פוקאלית זו אין בה כדי להתכחש לממשותה, בתור התעמתות מתמדת עם "מה עושים" לעומת "מה שבאמת היו רוצים". על חשיבותה של מרָאָה זו אפשר ללמוד דווקא ממצב שבו היא הייתה קיימת – ואז חדלה מלהתקיים. כך, לדוגמה, אפשר להזכיר את המודל של 'אגד', שבזמנו היה שם דבר בישראל כקואופרטיב של עובדים המנהל את עצמו בצורה מופתית ושוויונית, אך במשך הזמן אבדה לו כל תהילתו משהפך לזים כלכלי לכל דבר. באופן הדרגתי הפסיק הציבור להדגיש את היות 'אגד' קואופרטיב, מה שהתברר שחדל מזמן מלהטריד במיוחד את חברי 'אגד' עצמם, המפגינים גישה אינסטרומנטלית מובהקת לארגונם. מבחינתם, המרָאָה התפוגגה ואיננה. לעומת זאת, על פי כל הסימנים ולפחות במישור השיח, מרָאָה זו – על כל הווירטואליות שלה – עדיין מצויה בקרב חברי הקיבוצים, ומכאן, שהדילמה עדיין קיימת, וכך גם הקיבוץ עצמו. ■

לשאלו בפשטות עד כמה הם רואים את חייהם כראויים לא רק להם אלא גם לבניהם ולבנותיהם. אפשר להניח שלגבי עצמם הם מעניקים לחיי הקיבוץ ערך שיוכל לבסס את תחושת כבודם העצמי. יותר קשה להתמודד עם השאלה באם הם גם מעניקים לחיים אלה ערך שדי בו כדי שיוכלו לעמוד גם לפני ילדיהם ולטעון, בכל הנחרצות הנדרשת, לעליונותם על החלופות המוצעות להם מחוץ לקיבוץ. על פי הידוע מסקרים, הורים רבים מעדיפים בנקודה זו להימנע מלהשפיע על צאצאיהם בכיוון הישארות בקיבוץ או לגנותם של עזיבתם. חוסר הביטחון שבא כאן בידי ביטוי אצל חברי הקיבוץ ביחס לערך חייהם הקיבוציים לא יכול שלא להשתקף במידת נחישותם להגן על מעמד הקיבוץ בחברה.

האצילות מחייבת

כל אלה מחזירים אותנו לדילמה שוובר דן בה בהקשר ליונקרים בפרוסיה – הדילמה בין יוקרה המעוגנת בדימוי עצמי כבעל ייעוד חברתי כללי, לבין אינטרסים מטריאליים הקשורים לדפוס הישגים חלופי זמין. למעשה, עמדו חברי הקיבוץ בפני דילמה דומה מאז ומתמיד, אך כל פעם בצורה שונה: האם להקריב קורבנות ל"אצילות" אליה הם שואפים, או לפנות לדרכים אחרות כדי להשיג יתרונות אחרים גם – לפי העניין – על חשבון ה"אצילות". הבעיה של יעילות ההבחנה הזאת, כיום, היא שבתקופה זו, שישים שנה לאחר קום המדינה, מעטים מחוץ לקיבוץ עדיין מגלים עניין בדילמה הזו גם מבין מי שמעריכים את הקיבוצים על פועלם ומאמציהם, ומעטים שבמעטים מוכנים עדיין להעניק להם מעמד מיוחס בחברה. הדילמה בין "אצילות" לדפוס הישג אחרים נוגעת

